

प्रकरण चौथे

‘नव्व प्रश्न’ व ‘रीटा वेलिणकर’
या कादंबऱ्यांचे अभिव्यक्ती विशेष

प्रकरण चौथे

‘नग्न प्रश्न व रीटा वेलिणकर’

या कादंबऱ्यांचे अभिव्यक्ती विशेष

१) प्रास्ताविक-

२) नग्न प्रश्न या कादंबरीचे अभिव्यक्ती विशेष :-

२.१ कथानक व्यवस्था -

२.१.१. निवेदन

२.१.२. कथानक रचना

२.१.३. आरंभ

२.१.४. अखेर

२.२ व्यक्तिचित्रण-

२.३ वातावरणनिर्मिती-

२.४ संवाद-

२.५ भाषाशैली-

२.५.१ उपमांचा वापर

२.५.२. इंग्रजी भाषेचा वापर

२.५.३. शिव्या-अश्लिलता

२.५.४. स्वगत

३) ‘रीटा वेलिणकर’ या कादंबरीचे अभिव्यक्ती विशेष:-

३.१ कथानक व्यवस्था-

३.१.१. निवेदन

३.१.२. कथानकरचना

३.१.३. आरंभ

३.१.४. अखेर

३.२ व्यक्तिचित्रणे-

३.३ वातावरण निर्मिती-

३.४ संवाद-

३.५ भाषाशैली-

३.५.१. स्पष्टवक्तेपणा

३.५.२. स्वगते

३.५.३. इंग्रजी भाषेचा वापर

३.५.४. उपमा, प्रतिमांचा वापर

४) समारोप-

५) संदर्भ ग्रंथ-

प्रकरण चौथे
‘नग्न प्रश्न व रीटा वेलिणकर’
या कादंबऱ्यांचे अभिव्यक्ती विशेष

१. प्रास्ताविक

शांता गोखले यांची ‘रीटा वेलिणकर’ व लीला श्रीवास्तव यांची ‘नग्न प्रश्न’ या दोन्ही कादंबऱ्यांच्या आशयसूत्राचा विचार केल्यानंतर या कादंबऱ्या उभ्या करण्यासाठी त्या त्या लेखिकेने कोणती हातोटी वापरली आहे हे पाहणे आवश्यक आहे. यालाच ‘अभिव्यक्ती विशेष’ असे म्हटले जाते. एखादी कादंबरी अभिव्यक्त करण्याच्या शैलीवरच त्या कादंबरीचे श्रेष्ठत्व ठरत असते. त्यामुळे आशया एवढेच अभिव्यक्तीविशेषही महत्वाचे आहेत. या प्रकरणात अभिव्यक्तीविशेषांचा विचार करित असताना निवेदन, कथानकरचना, प्रारंभ, शेवट, व्यक्तीचित्रणे, संवाद, भाषाशैली इत्यादी वाङ्मयीन घटकांचा विचार करण्यात येणार आहे.

२ ‘नग्न प्रश्न’ या कादंबरीचे अभिव्यक्ती विशेष :-

२.१ कथानकव्यवस्था

२.१.१ निवेदन :

‘नग्न प्रश्न’ या कादंबरीत लेखिका लीला श्रीवास्तव यांनी अविवाहित कुमारिका स्त्रीकडे समाज, समाजातील पुरुष कोणत्या नजरेने पाहतात. एकूणच अशा अविवाहित स्त्रीकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोण कशा प्रकारचा असतो याचे चित्रण केलेले आहे. असा अनुभव व्यक्त करण्यासाठी लेखिकेने तृतीय पुरुषी (त्रयस्थ)

निवेदन पद्धतीचा अवलंब केलेला आहे. या निवेदन पद्धतीत लेखक हा तटस्थ असतो. या कादंबरीत निवेदने मोठ्या प्रमाणात आल्याचे आढळून येते. कादंबरी या वाङ्मय प्रकाराचा आवाका इतर कोणत्याही वाङ्मय प्रकारापेक्षा मोठा असल्याने कादंबरीत मोठ्या प्रमाणात निवेदने येतात. सदर कादंबरीतील अनुभवास जिवंतपणा प्राप्त करून देण्यासाठी लेखिका लीला श्रीवास्तव यांनी मोठ्या प्रमाणावर निवेदनाचा वापर केल्याचे दिसून येते. 'नग्न प्रश्न' या कादंबरीची सुरुवातच निवेदनाने झालेली आहे. 'भूक लागल्यासारखी वाटत होती तरी उठून स्वयंपाक करायचा निमाला आळस आला होता. आज लिहायचाही मूड नव्हता व वाचायलाही काही नवं नव्हतं हाताशी. एकूण वेळ भरपूर होता व आता कुठं सात वाजले होते. म्हणजे तिची झोपायची वेळ होईपर्यंत तबबल पाच तास तिच्याजवळ शिल्लक होते. एखादा चांगलासा पदार्थ करून खाण्यात पोटावर उपकार झाले असते. जिभेचे लाड झाले असते व एकदीड तास सत्कारणी लावता आला असता. हा विचार येऊनही निमा उठली नाही. लोचटासारखी मासिकाची पानं चाळतच राहिली.' (नग्न प्रश्न- पृ. क्र. ३) अशा स्वरूपाचे निवेदन कादंबरीच्या आरंभीच आलेले आहे. त्यातून निमाच्या मानसिकतेची प्रचिती येते. ती सगळ्या गोष्टींना कंटाळलेली आहे. मनातून कसलीतरी सल तिला सारखी सातावत आहे. तसेच तिच्या काही सवयीही या निवेदनातून समजतात. 'ती दोघांना निरोप देत असतानाच देशपांडीणबाई आपल्या दारात डोकावून गेल्या. ही निमाची शेजारीण. निमाकडे कोण येतं जातं यावर त्याचं बारीक लक्ष असतं. निमाचा दरवाजा वाजला किंवा तिच्याकडे बोलण्या हसण्याचा आवाज आला की देशपांडीणबाई कर्तव्यबुद्धीनं व कुतूहलानं डोकावून जातात. (नग्न प्रश्न - पृ. क्र. १२) या निवेदनातून लेखिका कादंबरीत येणाऱ्या देशपांडेबाई या

व्यक्तीरेखेचा परिचय करून देत असतानाच तिच्या चौकासपणाची, आगाऊ स्वभावाची ओळख करून देते.

तर काही निवेदनातून पात्रांच्या मनातील विचारही व्यक्त केले आहेत. पात्रांच्या मानसिकतेचा त्यांच्या मनातील विचार व्यक्त करण्यासाठीही निवेदने येताना दिसतात. उदा. मनापुढं उभ्या राहिलेल्या ह्या प्रश्नाचं स्वरूप पाहून निमाला पुन्हा नव्यानं घाम फुटला. तिला स्वतःचीच भीती वाटू लागली. आपल्यातला हा आसुसलेला नागवा निसर्ग कधी बंड करून उठला तर ? शिक्षणाचे, सभ्यतेचे, समाजाचे सारे शालीन संस्कार, मयादिची सारी बंधनं तोडून फेकून निसर्ग आपलं अस्तित्वच गिळायला उठला तर ? त्याचा प्रतिकार करण्याइतपत शक्ती आपल्यात उरलेली असेल काय ? (नग्न प्रश्न-पृ. क्र. ३३)

२.१.२ कथानकरचना :-

‘नग्न प्रश्न’ या कादंबरीची मांडणी करताना लीला श्रीवास्तव यांनी सलग अशी रचना केलेली दिसते. निमाच्या आयुष्यात येणारा प्रत्येक प्रसंग सलगपणे येताना दिसतो. त्यामुळे ते समजून घेताना कोणत्याही अडचणी येत नाहीत. ते सहजपणे समजत जाते.

२.१.३ आरंभ :-

कोणत्याही कादंबरीच्या आरंभावरून त्या कादंबरीचे श्रेष्ठत्व ठरते. तसेच या कादंबरीच्या बाबतीतही म्हणता येईल. या कादंबरीच्या सुरुवातीलाच आपल्याला समजते की, निमाच्या आयुष्यात कोणतीतरी अपूर्णता आहे ती जीवनात आनंदी नाही. ती म्हणते, ‘मराठी कथेतल्या नायिकांचं प्रेम कसं पटकन जुळतं. चाळीत शेजारी राहणारा तरुण, नाहीतर सहकारी, नाहीतर बॉस, नाहीतर असाच एखादा

कुणी, नाटकीयपणं आयुष्यात प्रवेश करणारा मनासारखा प्रेमी त्यांना सहजगत्या प्राप्त होऊन जातो. भाग्यवान आहेत बिचाऱ्या मराठी कादंबऱ्यांच्या नायिका !' (नग्न प्रश्न - पृ. क्र. ३) या तिच्या विचारातून लक्षात येते की, ती आयुष्यात प्रेमाला मुकलेली अशी स्त्री आहे. त्यामुळे पुढे कादंबरी वाचण्यास उत्सुकता निर्माण होते.

२.१.४ अखेर :-

या कादंबरीचा शेवट हा सर्वसामान्य कादंबऱ्यांसारखा आनंदी झालेला आहे. निमा म्हणते, 'तू जे काही मला दिलंस ते माझ्या शरीराच्या कणाकणानं ग्रहण केलंय. ज्यापासून माझं आयुष्य रिक्त, अपूर्ण व वंचित होते हे सारं काही तू मला उदारपणे दिलंस. तुझ्याशिवाय दुसरा कुणी पुरुष माझ्या आयुष्यात कधीच येणार नाही 'जो! (नग्न प्रश्न पृ. क्र. ११५, ११६) या कादंबरीच्या अखेरीतून कादंबरीच्या सुरुवातीला निमाच्या मनात असलेली पोकळी कुठेतरी भरून निघाल्याची जाणीव होते.

२.२ व्यक्तीचित्रणे :

व्यक्तीचित्रणे हा कादंबरीचा गाभा असतो. वाचकांच्या मनावर ठसावीत अशी व्यक्तीचित्रणे लेखक वाचकांसमोर मांडत असतो. पात्रांमुळेच कथानकास अर्थ लाभतो. घटनांचे आकर्षणही वाढते. त्यामुळे इतर सर्व घटकांबरोबर आकर्षक व्यक्तीचित्रे हा कादंबरीचा एक महत्वाचा घटक असतो.

या कादंबरीमध्ये 'निमा' ही एक महत्वाची व्यक्तीरेखा आहे व तिच्या अनुषंगाने इतर व्यक्तीरेखा येताना दिसतात. त्यामध्ये अनिता, जो, मोहन तळपद, कारकी, मि. रॉय, साठे, दादा-वहिनी या अनेक व्यक्तीरेखांचा समावेश करता येईल.

१) निमा :-

स्वतःच्या कष्टाच्या कमाईवर मास्तरकीपासून ते प्राध्यापक या पदापर्यंत पोहचलेली निर्मला पंडित ऊर्फ निमा ही या कादंबरीची मुख्य नायिका आहे.

कुटुंबाकडून दुर्लक्षित राहिल्यामुळे ती अविवाहित राहते. एक अविवाहित प्रौढ महिला म्हणून समाजात वावरत असताना तिला अनेक प्रसंगांना तोंड द्यावे लागते. पण या वासनांध, स्त्रीलंपट पुरुषी समाजात ती मोठ्या धीराने वावरते. तिच्याशी जवळीक करायला येणाऱ्या प्रत्येक पुरुषास ती धुडकावून लावते. एका अविवाहित प्रौढ स्त्रीला समाजात वावरताना जे नियम पाळावे लागतात त्या नियमांचे ती कधीही उल्लंघन करत नाही. परंतु, या स्वार्थी जगात अविवाहित राहिल्यामुळे रक्ताची नातीही कशी दुरावतात, स्वतःच्या बहिणीचाही आपल्यावर कसा विश्वास राहात नाही या सर्व गोष्टींचा तिला अनुभव येतो. समाजाकडून मिळणारी वागणूक आणि नातेसंबंधातील दुरावा या गोष्टींचा निमाला फार मनस्ताप होतो. पण यातून तिला जगण्याचा मार्ग दाखवतो तो 'जो' नावाचा एक विदेशी माणूस. एका निःस्वार्थी भावनेने तो तिला या मानसिकतेतून बाहेर काढतो. त्याच्या या निःस्वार्थी प्रेमाने निमा भारावून जाते व आजपर्यंत समाजाच्या नियमांना धरून वागलेली निमा थोडीशी त्या नियमांना बगल देऊन त्याला आपले सर्वस्व अर्पण करते. पण त्याचवेळी त्या व्यक्तीव्यतिरिक्त दुसऱ्या कोणालाही हे स्थान न देण्याचे ठरवते त्यातून ती आपण व्यभिचार करत नाही हे ही दाखवून देते.

म्हणजेच समाजाच्या नितीनियमांना पूर्णपणे झुगारून न देता. थोडीशी बगल देऊन वागणारी व अविवाहित प्रौढ स्त्रियांना, त्यांच्या मनातील घुसमटीला मार्ग दाखवणारी एक व्यक्तीरेखा निमाच्या माध्यमातून उभी करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

२) जो :-

या कादंबरीत 'जो' च्या माध्यमातून एक निःस्वार्थी व्यक्तिमत्व उभे करण्याचा प्रयत्न केला आहे. 'जो' ची आणि निमाची प्रथम भेट रेल्वेत होते. पण 'निमा' त्या डब्यात एकटीच असूनही तो साध्या नजरेनेसुद्धा तिच्याकडे पाहात नाही. त्याचवेळी

इतर वासनांध पुरुषांपेक्षा वेगळा असा हा पुरुष निमाला खूपच भावतो. 'जो बॅरिंग्टन' हा एक स्वीस नागरिक. पत्नीने घटस्फोट दिल्यामुळे दुःख विसरण्यासाठी भारतात येतो. भारतातील ऐतिहासिक व भौगोलिक स्थळांबरोबर, भारतीय कुटुंबव्यवस्थेतील माणुसकी आणि 'स्त्री' ची पतीशी एकनिष्ठता या गोष्टींनी तो भारावून जातो. हॉटेलमध्ये निमा अचानक आजारी पडल्यावर एका प्रौढ अविवाहित महिलेला मदत केल्यानंतर येणाऱ्या अडचणींचा विचार न करता तो निःस्वार्थी भावनेने तिला मदत करतो आणि तिला मनस्तापातून बाहेर काढतो. त्याच्या या निःस्वार्थी प्रेमाने भारावून जाऊन निमाही त्याला आपले सर्वस्व अर्पण करते.

३) अनिता :-

'अनिता' ही आधुनिक स्त्री म्हणून या कादंबरीत येताना दिसते. निमाचे व तिचे अगदी मैत्रीचे आणि सलोख्याचे संबंध असतात. त्यामुळे निताची प्रत्येक अडचण ती समजावून घेते. एक प्राध्यापिका म्हणून काम करत असल्यामुळे सेक्स हा शरीराचा एक महत्वाचा भाग आहे हे ही ती जाणते. त्यामुळेच निमाला ती आपल्या नवऱ्याबरोबर तू संबंध ठेवलेस तरी माझी काही हरकत नाही असे सहजपणे सांगून जाते. अशाप्रकारे निमाच्या अंतर्मनाचा विचार करणारी, आधुनिक दृष्टिकोणातून वागणारी अशी स्त्री अनिताच्या माध्यमातून उभी केली आहे.

४) मि. रॉय :-

गॅझेटेड ऑफिसर असलेले मि. रॉय हे निमाचे शेजारी. वासनांध पुरुषी संस्कृतीचे प्रतिनिधी म्हणून हे पात्र या कादंबरीत रेखाटलेले आहे. स्वतः विवाहित असूनही ते रात्रीच्यावेळी निमाच्या घरात येऊन तिच्यावर अतिप्रसंग करण्याचा प्रयत्न करतात. पण निमाने केलेल्या प्रतिकारामुळे तिथून पळ काढतात. अशाप्रकारे स्त्रीलंपट पुरुषाचे चित्र यांच्या व्यक्तीरेखेतून समोर आणण्याचा प्रयत्न केला आहे.

५) कारकी :-

इंद्रबहादूर कारकी हा निमाचा पीएच. डी चा एक नेपाळी विद्यार्थी. अतिशय नम्र, उंची कपडे वापरणाऱ्या, चपट्या गोऱ्या चेहऱ्याच्या, हजारात उतून दिसणाऱ्या अशा कारकीचे निमावर भरपूर प्रेम असते. तो जेव्हा-जेव्हा निमाला भेटतो. तेव्हा-तेव्हा तिच्याशी आदबीने वागतो. तिच्यासाठी कधी गुलाबाची फुलं तर कधी परफ्यूम अशा वस्तू आणून देतो. पण निमाला फक्त तो प्रामाणिकपणे अभ्यास करणारा एक विद्यार्थी म्हणून आवडत असतो. पण कारकीचे प्रेम हे निमा नावाच्या एका 'स्त्री' वरचे प्रेम असते. तो जेव्हा हे प्रेम निमासमोर जाहीर करतो तेव्हा निमा स्वतःवर संयम ठेवून, नात्यातलं पावित्र्य व वयातलं अंतर या सर्व गोष्टी त्याला समजावून देऊन नकार देते. अशाप्रकारे अविवाहित प्रौढ महिलेच्या संदर्भात एका शिष्याच्या मनातही तिच्याबद्दल कोणती भावना निर्माण होऊ शकते हे कारकीच्या माध्यमातून दाखविले आहे.

६) मोहन तळपदे :-

मोहन तळपदे हे इंटर नापास होऊन क्लार्कची नोकरी करणारे एक पात्र या कादंबरीत भेटते. निमाला जेव्हा घरातल्या कोंदट वातावरणातून बाहेर पडण्यासाठी लग्नाची गरज होती त्यावेळी तिच्या लग्नाच्या मागणीला मोहन तिच्या गरीब परिस्थितीमुळे नकार देतो पण तिच निमा जेव्हा एम. ए. होऊन प्राध्यापक होते तेव्हा आपली हिच्याशी ओळख आहे हे दाखवून प्रतिष्ठ मिळविण्यासाठी तिच्याभोवती लाळघोटेपणा करतो. अशाप्रकारे एक आपमतलबी असं पात्र त्याच्या माध्यमातून उभे केले आहे.

७) प्रा. साठे :-

प्रा. साठे हे निमाच्याच कॉलेजमधील एक प्राध्यापक. भरपूर संपत्ती असलेले एक विधूर म्हणून ते कादंबरीत येतात. मुलींची लग्न झालेली व उतारवयात आलेले साठे संपत्तीचा आमिष दाखवून अविवाहित प्रौढ निमाला लग्नाबद्दल विचारतात पण निमा त्यांना स्पष्ट नकार देते. अशाप्रकारे एक वासनांध पुरुषी चित्र साठ्यांच्या माध्यमातून रेखाटण्याचा प्रयत्न केला आहे.

या वरील पात्रांशिवाय कादंबरीत इतरही काही पात्रे भेटतात. मात्र त्यांना कादंबरीत फारच थोडे महत्व आहे. त्यापैकी एक पात्र म्हणजे निमाची मोठी बहीण ताई. ही एक पूर्णपणे गृहिणी अशी भारतीय स्त्री. निमाचे खऱ्याअर्थाने जेव्हा लग्नाचे वय होते त्यावेळी आपल्यावर जबाबदारी पडेल म्हणून तिच्या लग्नाचा विचार करत नाही. पण निमा प्राध्यापिका झाल्यावर तिच्यासाठी स्थळ काढून आपण जणू काय मोठ्या बहिणीची जबाबदारी पार पाडतोय असा आव आणते. ती आजारी असताना तिला मदत करायला आलेल्या निमावर आपल्या पतीबरोबर संबंध असल्याचा संशय घेते. भाईसाहेबांचे निमाबरोबरचे आपुलकीचे वागणे व मुलांची तिच्याकडची ओढ ताईला सहन होत नाही व तिच्या मनात निमाबद्दल संशय निर्माण होतो. अशाप्रकारे एका संशयी स्त्रीचं मन तिच्या माध्यमातून दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

ताईप्रमाणेच कादंबरीच्या सुरुवातीसच दादा-वहिनी ही दोन पात्रे भेटतात. सख्खा भाऊ व वहिनी यांनी निमाला कधी खरं प्रेम दिलंच नाही. फक्त पैशाची गरज लागल्यावर तिला भेटायला येणे, तिच्याशी बोलणे हा त्यांचा निमाशी संबंध. तिच्या लग्नाच्या वयात तिचं लग्न तर लावून दिलं नाहीच. पण घरावर हक्क दाखवू नये म्हणून तिला त्रास देवून घराबाहेर जायला भाग पाडतात. अशाप्रकारे सख्खे असूनही

आपमतलबीपणाने वागणाऱ्या व्यक्तीरेखा येथे दादा-वहिनीच्या माध्यमातून रेखाटल्या आहेत.

या कादंबरीतील व्यक्तीरेखांचा आढावा घेतल्यानंतर असे लक्षात येते की, लेखिकेने दोन विरोधी प्रवृत्तींच्या व्यक्तीरेखा मांडलेल्या दिसतात. एका बाजूला नात्यातली नसूनही जीवापाड प्रेम करणारी, निमाच्या भावना समजून घेणारी अनिता तर दुसरीकडे सख्खे असूनही स्वार्थी, मत्सरी वृत्तीने वागणारे दादा, वहिनी, ताई तसेच एका बाजूला मि. रॉय, साठे, तळपदे यासारखे वासनांध पुरुष तर त्याच्याविरोधी निःस्वार्थी प्रेम करणारा 'जो' अशा वेगवेगळ्या वृत्ती-प्रवृत्तींच्या व्यक्तीरेखा या कादंबरीत लेखिकेने रंगविल्या आहेत. ज्या आज आपल्या सभोवतालीही वावरताना दिसतात.

२.३ वातावरणनिर्मिती :-

कोणत्याही कथेत कादंबरीत एखादी घटना-प्रसंग अधिक उठावदार करण्यासाठी त्या घटनेच्या अगोदर किंवा नंतर लेखक त्या घटना-प्रसंगास अनुसरून पोषक असे वातावरण निर्माण करत असतो. त्या घटनेच्या अगोदर किंवा ती घटना घडून गेल्यावर पार्श्वभूमी म्हणून असे वातावरण निर्माण करण्यात येते. अशाप्रकारचे वातावरण निर्माण करण्यासाठी लेखक निवेदन, संवाद, स्वगते इत्यादींचा वापर करत असतो. कधी निसर्ग वर्णन करून, कधी पात्राची मानसिकता सांगून तर कधी पात्राच्या कृती सांगून, त्याचबरोबर उपमा, प्रतिक, प्रतिमा इत्यादींचा वापर करत असतो. उदा. 'ऋतू मोठा शुष्क आहे. झाडांची पानं पिवळी पडून गळू लागली आहेत. मध्येच धुळीची उंच वावटळ उठते व आकाश गढूळ होऊन जातं.' ('नग्न प्रश्न' पृ. क्र. ५६) अशा वातावरणातून निमाच्या मनाची अवस्था चित्रित झालेली दिसते. तर काहीवेळा

सकाळ प्रसन्न होती. 'स्वच्छ उन्हं सशाच्या पिलांसारखी गुबगुबीत वाटत होती. वरच आकाश कोमल निळं होतं ('नग्न प्रश्न' पृ. क्र. १०३) अशा वातावरणातून आनंदी मनाची अवस्थाही चित्रित केलेली दिसते.

अशाप्रकारे लेखिका कादंबरीत निवेदनातूनच आनंदी शोकाकूल वातावरण निर्माण करते. काही ठिकाणी निसर्गातील बदल दाखवून वातावरण निर्माण केल्याचे आढळते. अशाप्रकारे वातावरण निर्मितीसाठी निवेदनाच मोठ्या प्रमाणात वापर लेखिका करताना दिसतात.

२.४ संवाद :-

लीला श्रीवास्तव यांच्या 'नग्न प्रश्न' या कादंबरीत परिणामकारक असे संवाद आलेले दिसून येतात. उदा. 'तुम्ही उठा बघू स्नानाला. उशीर होईल ऑफिसला.' तार्जनं भाईसाहेबांना बळंबळं म्हटलं.

'आज सुट्टी आमची.'

'म्हणजे'

अगं, आमच्या साळीसाहेब आल्या आहेत न म्हणून सुट्टी घेतलीय आज. म्हटलं एक दिवस तरी प्रोफेसरीणबाईंना पाहुण्यासारखं वागवू या. जेवायला मटण, दुपारी सिनेमा आणि संध्याकाळी आइस्क्रीम. काय डॉक्टरीणबाई, आमची ही तुच्छ सेवा रुजू करून घ्याल ना'? (नग्न प्रश्न पृ. क्र. ७९)

अशा संवादातून पात्रापात्रांतील प्रेम, संबंध या गोष्टी समजतात. काहीवेळा मनाचा मनाशीच संवाद चाललेला दिसून येतो.

उदा. 'कमाल आहे, का अशी शंका घ्यावीस तू ? प्रत्येक पुरुष असा सामान्य, मतलबी, प्राप्त संधीचा हटकून गैरफायदाच घेणारा असतो असा ग्रह का करून घेतला आहेस तू ? या बिचाऱ्या परदेशी माणसांवर अन्याय केला आहेस तू.'

निमाच्या दुसऱ्या मनानं कागाळी केली, 'अगं, मघा कसा टक लावून पहात होता तो तुझ्याकडे' तेव्हाची त्याची नजर फक्त एका पुरुषाचीच नजर नव्हती काय ? (नग्न प्रश्न पृ. क्र. ७४, ७५)

अशाप्रकारे संवादातून कादंबरी फुलवण्याचा प्रयत्न लीला श्रीवास्तव यांनी केलेला दिसून येतो.

२.५ भाषा शैली:-

'नग्न प्रश्न' या कादंबरीत लीला श्रीवास्तव यांनी अगदी सरळ, सोप्या भाषेचा वापर केला आहे. या कादंबरीतील भाषा ही अगदी साधी असून, त्यात कोठेही क्लिष्टता जाणवत नाही. अगदी साधे-साधे, छोटे-छोटे, सुटसुटीत असे संवाद, निवेदने, स्वगते येतात. त्या भाषेला आलंकारिकतेचा सोस नाही. उपमा-प्रतिकांची, म्हणी-वाक्प्रचारांची गर्दी नाही. आवश्यक तेथेच आणि योग्य असाच वापर केल्याचे जाणवते. अगदी साध्या, सोप्या भाषेत कादंबरीचे कथानक सांगण्यात लेखिकेला यश मिळाले आहे. लेखिका कोठेही अवघड शब्दांचा वापर करत नाही.

या कादंबरीतील सर्वच्यासर्व पात्रे ही उच्च विद्याविभूषित, कॉलेजमध्ये प्राध्यापक, मोठ्या हुद्यावर नोकरी करणारे, डॉक्टरेटचा अभ्यास करणारी अशी उच्चशिक्षित असल्याने त्यांच्या तोंडी प्रमाणभाषा अवतरते तसेच निवेदनही याच प्रमाणभाषेतून येते. लेखिकेने निवेदनासाठी व संवादासाठी प्रमाण भाषेचाच अवलंब

केला आहे. त्याचबरोबर काही इंग्रजी भाषेतील संवाद आलेले आहेत. पण त्यांचे प्रमाण फारच अल्प आहे.

२.५.१ उपमांचा वापर :-

भाषेत सौंदर्य निर्माण व्हावे एखादी गोष्ट अतिशय परिणामकारकपणे व्यक्त व्हावी, भाषा खुलून दिसावी म्हणून किंवा एखादा विचार अगदी थोडक्यात पटवून द्यावा म्हणून लेखक उपमांचा वापर आपल्या कलाकृतीत करताना दिसतो. अशा काही उपमा 'नग्न प्रश्न' या कादंबरीतही आलेल्या आहेत. उदा. 'घणाचे प्रहार पडत असल्यासारखं तिचं डोकं ठणकू लागलं.' (नग्न प्रश्न पृ. क्र. ५०)

'त्याच्या डोळ्यांत फुललेल्या इंद्रधनुष्याचा एक एक रंग बोलका होता. ',
धबधबा खाली कोसळावा तसा कारकी बोलू लागला. ' (नग्न प्रश्न पृ. क्र. ६३)

'ताईच्या गालाची उंचावलेली हाडं समुद्रकाठच्या दूरस्थ खडकासारखी डोळ्यात खुपत होती व तिचं मूळचं धरधरीत नाक अधिकच उंचावल्यासारखं वाटत होतं.' (नग्न प्रश्न पृ. क्र. ७८)

'निरभ्र आकाशात एकाएकी ढग डवरून यावे तसा 'जो' चा चेहरा बदलला. '
(नग्न प्रश्न पृ. क्र. ९८)

अशा अनेक उपमांचा वापर करून लीला श्रीवास्तव यांनी कादंबरी परिणामकारक बनविण्याच प्रयत्न केला आहे.

२.५.२ इंग्रजी भाषेचा वापर :-

लीला श्रीवास्तव यांनी नग्न-प्रश्न या कादंबरीत प्रमाणभाषेच्या वापराबरोबरच इंग्रजी भाषेचा काही प्रमाणात वापर केला आहे. या कादंबरीत काही शब्द, काही

वाक्ये इंग्रजी भाषेतून आली आहेत. कादंबरीतील सर्वच पात्रे उच्चशिक्षित व उच्चपदावर काम करणारी असल्याने इंग्रजी शब्द त्यांच्या संवादात येणे साहजिकच आहे.

उदा. 'पोस्ट ग्रॅज्युएट, क्लासेस, हायर सेकंडरी (नग्न प्रश्न पृ. क्र. ६)

डिग्री, मॅट्रिक, ग्रॅज्युएट, पोज (नग्न प्रश्न पृ. क्र. १३),

सेकंड, शो (नग्न प्रश्न पृ. क्र. १६), डिनर, थँक यू, मॅडम (नग्न प्रश्न पृ. क्र. ५९)

नो-नो-नो-यू मस्ट कम (नग्न प्रश्न पृ. क्र. ८४) इत्यादी.

अशाप्रकारचे काही इंग्रजी भाषेतील शब्द आलेले दिसतात. कादंबरीतील सर्व व्यक्तीरेषा या सुशिक्षित, उच्च पदाधिकारी असल्याने त्यांच्या बोलण्यात असे शब्द येणे योग्य वाटते. या शब्दांच्या वापरात सहजता जाणवते. ते योग्य ठिकाणी अगदी सहजपणे येतात, त्यात कृत्रिमता जाणवत नाही. शिवाय ते रोजच्याच वापरातले आहेत.

२.५.३ शिव्या-अश्लिलता :-

लीला श्रीवास्तव यांच्या 'नग्न-प्रश्न' या कादंबरीत इंग्रजी शब्दांबरोबरच काही ठिकाणी शिव्या अश्लिलताही अवतरते. मात्र त्याचे प्रमाण फारच कमी असल्याचे जाणवते. त्याला विशेष असे स्थान नाही. उदा. मुखें, गाढवे अशा स्वरूपाच्या शिव्या पात्रांच्या तोंडी आलेल्या आहेत.

२.५.४ स्वगत :-

जेव्हा पात्र स्वतःशीच बोलते त्यास 'स्वगत' म्हणतात. 'कादंबरीतील निवेदनाद्वारे कादंबरीचे कथानक पुढे जात असते. हे निवेदन करीत असताना निवेदक पात्रनिर्मिती करीत असतो. त्या पात्रांच्या चालण्या-बोलण्यातून त्यांचे व्यक्तिमत्व

साकार होते. म्हणजेच नाट्यात्म अशा संवादातून त्या पात्रांचे व्यक्तिमत्व प्रत्ययास येते.....एखाद्या घटनेचा पात्राच्या मनावर जो परिणाम होतो तो परिणाम ते पात्र इतरांसमोर व्यक्त करितच असे नाही. यासाठी त्या पात्राच्या मनातील त्या घटनेच्या क्रिया-प्रतिक्रिया अशा स्वगतातून अधिकांशाने पूर्ण करता येतात.' ^१ अशी स्वगते 'नग्न प्रश्न' कादंबरीत विपुल प्रमाणात येतात.

उदा. 'मनातल्या मनात निमानं आर्त टाहो फोडला कां, कां माझी परीक्षा पाहतोस देवा ? का माझ्याशी असा भयंकर विनोद करतोस ? पाच-सहा वर्षांच्या आतच मी ह्या कोवळ्या तरुणाची आई शोभू लागेन आणि.....आणि.....गुरु-शिष्याच्या पवित्र, आदरणीय नात्याला काळं फासण्याचं पाप करवून घ्यायला मीच कां उपयुक्त वाटली रे तुला?' (नग्न प्रश्न पृ. क्र. ६५) या स्वगतातून 'गुरु-शिष्य नातं जपण्याचा निमाचा प्रयत्न कसा चाललेला होता हे स्पष्ट होते.

“मुख.....एवढी साधी गोष्ट कळत नाही तुला ? तुझ्या देहापुढं तुझं एम. ए. पी. एच. डी. डिग्रीधारी मन दुबळं पडत आहे. निसर्ग आपलं काम करतोय आणि तुमच्या संस्कारी, सोपस्कारी भाषेत सांगायचं म्हणजे हा पुरुष तुझ्या मनांत ठसठसून भरलाय. याहूनही उच्च भाषेत बोलायचं म्हणजे हा पुरुष तुझ्या मनानं स्वीकार केलाय. बोल? आता काय म्हणायचं आहे तुला?" (नग्न प्रश्न-पृ.क्र. ११०-११) अशा स्वगतातून निमाची मानसिक अवस्था चित्रित होताना दिसते.

३ रीटा वेलिणकर या कादंबरीचे अभिव्यक्ती विशेष :-

३.१ कथानक व्यवस्था

३.१.१ निवेदन :-

मराठी वाङ्मयातील इतर सर्व साहित्यप्रकारांच्या तुलनेत कादंबरी या वाङ्मयप्रकारात निवेदनास अधिक वाव असतो. अधिक महत्व असते. अशी निवेदने कादंबरीत मोठ्या प्रमाणात येत असतात. निवेदन या संकल्पनेविषयी गंगाधर पाटील लिहितात, 'एकामागून एक या क्रमाने येणाऱ्या कल्पित घटनांच्या अनुक्रमाचे निवेदकाने विशिष्टदृष्टिने व विशिष्टरितीने केले शब्दरूप म्हणजे निवेदन.'^२ लेखक निवेदनाचा वापर पात्रांचा परिचय करून देणे, त्या-त्या पात्रांचे कृती वर्णन करणे, एखादी घटना-प्रसंग सविस्तरपणे वर्णन करून वाचकांसमोर जिवंत स्वरूपात उभी करणे, पात्रांपात्रांमधील संबंध स्पष्ट करणे, पात्रांची मानसिकता प्रकट करणे इ. अनेक कारणांसाठी करत असतो. रीटा वेलिणकरच्या मानसिकतेचे यथार्थ असे चित्रण लेखिका तृतीयपुरुषी निवेदनातून करते. या पद्धतीत लेखक सर्व घटकांपासून अलिप्त असतो. तो येथे तटस्थ असतो. त्यास सर्व घटनाप्रसंग, पात्रे माहीत असतात. तो सर्व गोष्टींचा साक्षीदार असतो. एवढेच नव्हे तर त्याला पात्रांच्या मनातील भावना, विचार, कल्पना कळत असतात. त्यानुसार तो बाहेरच्या वातावरणाचे चित्र रंगवतो.

'त्या सळसळीबरोबर खिडकीतून ओल्या मातीचा सौम्य गंध आता संथपणे आत येऊन खोलीभर पसरतो. सरस्वती फोटो, पत्र पटापट खणात ठेवते. खण बंद करून धावत खिडकीशी जाते. तिच्या गुलाबांवर, तिच्या मोगऱ्यावर, तिच्या झिप्रीवर, तिच्या मरण्यावर त्या वर्षीचा पहिला पाऊस आशीर्वादासारखा पडतो आहे. काही क्षणातच त्यांची धुळवडलेली पानं स्वच्छ लकलकीत होतात. माती चिंब होते.

लहानसहान ओहोळ आपापल्या दिशा शोधत एका गुडगुडत्या गडबडीने धावू लागतात. ' (रीटा वेलिणकर पृ. क्र. ७३)

या निवेदनातून रीटाच्या नवजीवनाला झालेल्या सुरुवातीचा सरस्वतीला झालेला आनंद वातावरणाच्या बदलातून दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. कधी पात्रांच्या कृतीविषयीही निवेदन आलेले दिसते.

उदा. 'साळवी बोटांची महिरप सोडवतो. डोळ्यांवरचा चष्मा सारखा करतो आणि इन्टरकॉम उचलतो ऑपरेटरला संगिताचा नंबर देतो. कॉल येईपर्यंत आपल्या पेपर्सची आवराआवर करतो. फोन वाजतो. तो फोनकडेक्षणभर बघतो. रिसिव्हर उचलतो. पलिकडला आवाज ऐकून त्याच्या चेहऱ्यावर नकळत एक स्मित हास्य उमटतं....' (रीटा वेलिणकर पृ. क्र. ३)

वरील निवेदनाचा वापर करून लेखिकेने साळवी या पात्राच्या कृतींवर, त्याच्या हालचालींवर प्रकाश टकला आहे. अशाप्रकारे एखाद्या पात्राच्या कृतीचे, हालचालींचे हुबेहूब चित्रण करीत असताना लेखिका सविस्तर तपशील देताना दिसते.

३.१.२ कथानक रचना :-

कादंबरीची मांडणी करीत असताना शांता गोखले यांनी लहान लहान अशी सव्वीस प्रकरणे पाडलेली दिसतात. त्यातून घटनांची परस्परांशी सांगड व त्यांची केलेली व्यवस्थित उकल, काव्यात्म भाषेचा वापर, प्रसंगांची अचूकवर्णने, वर्णनाशी प्रामाणिकता राखणारी प्रतिमासृष्टी यामुळे वाचनीय ठरलेले कथानक आणि एकूण कादंबरीचा आशय बघता ती भावुकतेच्या भोवऱ्यात अडकण्याची शक्यता अधिक असते. पण तसे या कादंबरीत घडत नाही. फक्त घटनांची गुंफण करीत ही कादंबरी पुढे सरकत नाही तर बाईच्या बाह्य व अंतर्विश्वाचा थंडपणे लेखिकेने घेतलेला शोध हा येथे महत्वाचा आहे. या प्रकरणामधून कथानकाचे अनेक धागे एकत्र गुंफण्याचा

प्रयत्न त्यांनी केला आहे. या कादंबरीतील कथानक हे 'प्लॅशबॅक' तंत्राने मांडल्यासारखे वाटते. कारण इथे निवेदिका घडून गेलेल्या घटना निवेदित करताना दिसते. परंतु, भविष्यकाळातून मध्येच वर्तमानकाळात येण्याच्या निवेदिकेच्या भूमिकेमुळे कथानक विस्कळीत झाल्यासारखे वाटते. पण पुन्हा कथानकाची साखळी जोडली जाते. असे हे शृंखलाबद्ध लेखन झालेले आहे.

३.१.३. आरंभ :-

कोणत्याही कृतीची उत्तम सुरुवात ही त्या कृतीचे निम्मे यश असते असे म्हटले जाते तेच कादंबरीच्या प्रारंभाविषयीही काहीसे म्हणता येईल. कादंबरीची सुरुवात होते ती रीटाच्या बदललेल्या रूपातून. या आरंभातच कथानकाचा थोडाफार आशय समजून जातो. रीटाचे प्रत्येक गोष्टीविषयीचे उपहासात्मक, उपरोधिक असे उद्गार आरंभातच आल्यामुळे पुढच्या कथानकाची उत्सुकता निर्माण होते.

उदा. 'तुम्ही जर श्वास घेताना तीन मोजू शकलात आणि सोडताना चार मोजू शकलात असं वर्षनवर्ष करू शकलात आणि करीत राहिलात, तर मग आणखी काय पाहिजे ? तुम्हाची जन्माची शांतता लाभणार, तुमचे आयुष्य आणि केस लांबलचक होणार. तुमच्या शरीरातील चरबी आटोक्यात राहणार आणि सरतेशेवटी सर्व मोहांतून तुम्ही मोक्ष पावणार योगसाधनेची किमया....' (रीटा वेलिणकर - पृ. क्र. १) या आरंभातच रीटा असे सांगून जाते की, 'प्रत्येक गोष्ट जर आपण नियमाप्रमाणे केली तरच या समाजात आपण टिकू शकतो अन्यथा नाही. अशा सूचक प्रारंभामुळे आपल्याला पुढच्या कथानकाची कल्पना येते.

३.१.४. अखेर :-

‘रीटा वेलिणकर’ या कादंबरीचा शेवटही प्रभावी झालेला आहे. रीटा म्हणते, ‘आता मी खिडकीबाहेर बघत बसले होते. हळूहळू अंधार होत होता. त्यात सावल्यांचे आकार तयार होत होते. बघता बघता हे चित्र तयार झालं. खूप उंच, भव्य झाड, काळाशार बुंधा, त्यात मध्यभागी कोणीतरी कुन्हाड खुपसलेली आणि तशीच आत रुतवून ठेवलेली ती प्रतिमा पुन्हा पाहून मी पुन्हा एकदा कासावीस होत होते. पुन्हा माझा श्वास घुसमटू लागला होता. मग मल संताप आला. मी त्या चित्रात एक उसना हात आणला ज्या हातानं ती कुन्हाड अलगद काढली. मोकळ्या झालेल्या त्या खाचेतून एक तेजस्वी लकलकीत थेंब गळला. बरं वाटलं मला.’ (रीटा वेलिणकर पृ. क्र. ११०) या रीटाच्या शेवटच्या उद्गारातून लक्षात येते की, प्रस्थापित समाजव्यवस्थेकडून फसवली गेलेली रीटा हळूवारपणे त्या समाजापासून वेगळी होऊ पाहतेय व स्वतःचे एक तेजस्वी अस्तित्व निर्माण करू पाहते. या गोष्टीचा आनंद रीटा, संगिता व सरस्वती तोरणे बांधून, डान्स करून साजरा करतात.

३.२. व्यक्तीचित्रणे :-

कोणतीही कलाकृती पात्रांच्या माध्यमातून उलगडत जाते. मानवी स्वभावाचे विविध नमुने कादंबरीत चितारले जातात. यास व्यक्तीचित्रण किंवा चरित्रचित्रण असे म्हणतात. हे व्यक्तीचित्रण जितके सहज स्वाभाविक असेल तितकी ही कादंबरी उठावदार होईल. मानवी स्वभावाचे कोडे उलगडून दाखवणे व त्या स्वभावाच्या विविध पैलूंचे दर्शन हे काम कादंबरीकार करत असतो. त्यामुळे कोणत्याही साहित्यकृतीतील इतर घटकांप्रमाणेच व्यक्तीरेखा हा ही घटक तितकाच महत्वाचा असतो. शांता गोखले यांनीही ‘रीटा वेलिणकर’ या कादंबरीमध्ये उठावदार अशा व्यक्ती चित्रणातून कथानक साकारलेले दिसते. रीटा या मुख्य व्यक्तीरेखेभोवती

कथानक फिरताना दिसते. त्यामुळे रीटा हे या कादंबरीतील प्रमुख पात्र होय व तिच्या अनुषंगाने संगीता, इना आंटी, नेली, वडील शॅक्स, विठ्ठल साळवी, सरस्वती इ. पात्रांच्याही वृत्तीप्रवृत्तींचा वेध घेतलेला आहे.

१) रीटा :-

रीटा ही या कादंबरीची मुख्य नायिका स्वतःच्या शिकण्याच्या, नाचण्या, बागडण्याच्या काळात जिने संपूर्ण कुटुंबाची जबाबदारी उचलली ती रीटा आपल्या आई-वडिलांना सुखी ठेवण्यासाठी, बहिणींना योग्य शिक्षण देऊन त्याच आयुष्य घडविण्यासाठी खूप कष्ट करते. स्वतःच्या इच्छा-आकांक्षा दाबून ठेवून घरच्यांना सुखी ठेवण्याचा प्रयत्न करते. पण तिच्या कुटुंबाकडून त्या बदल्यात प्रेमाऐवजी हेटाळणीच मिळते. त्यात आणखी एक भर म्हणजे विठ्ठल साळवीसारख्या ज्या माणसाला तिने आपलं सर्वस्व दिलं तो ही समाजातील स्वतःच्या प्रतिष्ठेपायी तिला नकार देतो. अशाप्रकारे कुटुंब आणि प्रियकर या दोन्हीकडून तिच्या नशिबी निराशाच आल्यामुळे ती आपलं मानसिक संतुलन हरवून बसते. पण त्यातूनही स्वतःला सावरते व आपलं एक स्वतंत्र जीवन चालू करते ज्यातून साळवीसारख्या व्यक्तींना तिने वगळलेले असते. अशाप्रकारे रीटा हा स्त्रीच्या प्रगल्भ आणि स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्वाचा एक मानबिंदू या प्रकारची ही व्यक्तीरेखा लेखिकेने चित्रित केली आहे.

१) संगीता :-

रीटाचे वेगळेपण जाणणारी कुटुंबातील एकमेव व्यक्ती म्हणजे तिची बहीण संगीता. जन्मल्यापासून रीटाने तिला वाढवल्यामुळे रीटाच्या भावना ती एकटीच लवकर समजू शकली. आपल्या सर्व कुटुंबाची जबाबदारी रीटावर असल्यामुळे तिला आपल्या मनाप्रमाणे वागता येत नाही. या गोष्टींची संगीताला जाण होती म्हणून बी.

एस्सी. झाल्याबरोबर ती मॅनेजमेंट डिप्लोमा करते आणि कॉस्मेटिक बनविणाऱ्या कंपनीत नोकरी करू लागते व घराचा अर्धा खर्च उचलते. रीटा व साळवी यांच्यातील घुसमट लक्षात घेऊन ती रीटाला स्वतंत्र प्लॉट घेण्याचे सुचविते. रीटाच्या मानसिक असंतुलनाच्या काळात तिल सावरण्याचं महत्वाचं काम संगीता करते. रीटाच्या आयुष्याच्या अनुभवावरून शहाणी होऊन ती अन्यायग्रस्त स्त्रियांसाठी मदतकार्य सुरु करते. सुनिता परब नावाच्या कंपनीतल्या मुलीच्या इज्जतीसाठी ती बॉसबरोबर वाकडेपणा घेऊन नोकरीचा राजिनामा देते आणि त्यानंतर नोकरी गेल्याचं दुःख करत न बसता धारावीच्या झोपडपट्टीत जाऊन अन्याय, अत्याचार होणाऱ्या स्त्रियांनाही न्याय देण्यासाठी काम करते. घराचा विरोध पत्करूनही ती त्या गलिच्छ वस्तीत जाऊन स्त्रियांच्या अन्यायाविरुद्ध झगडते. अशाप्रकारे एक आधुनिक स्त्रीची प्रतिनिधी म्हणून संगीता आपल्यासमोर येते.

३) सरस्वती :-

सरस्वती ही स्त्रीच्या तथाकथित 'यशस्वी' आयुष्याच्या कल्पनेप्रमाणे जगणारी स्त्री म्हणून इथे चित्रित झालेली आहे. ही रीटाची बालमैत्रीण म्हणजे आईवडिलांच्या 'हो ला हो' म्हणणारी एका विचारी, प्रेमळ, सुखवस्तू आई-वडिलांची लाडात वाढलेली मुलगी, तिच्या आई-वडिलांनी तिला हवं तेवढं शिकू दिलं, तिचे गुण मूर्त स्वरूपात यावे म्हणून भरपूर पैस, वेळ, खर्च केला आणि तिला सुखाचं जीवन जगता यावं म्हणून त्यांनी एका सुस्वभावी, हुशार अशा नोकरीवाल्या पुरुषाशी तिचं धुमधडाक्याने लग्न लावून दिलं पण शरीरसुख व जेवण यासारख्या सोयी उपलब्ध हाव्यात या स्वार्थी हेतूने लग्न करणाऱ्या तिच्या नवऱ्याकडून तिला खरं प्रेम कधी मिळालच नाही. अशाप्रकारे तथाकथित समाजाच्या नियमाप्रमाणे वागूनही

सरस्वतीच्या वाट्याला कौटुंबिक सुख मिळालेच नाही म्हणूनच ती रीटाला मानसिक असंतुलनातून बाहेर काढून स्वतंत्र जीवन जगण्याची प्रेरणा देते.

४. विडल साळवी :-

वडिलांची नोकरी गेल्यामुळे रीटावर जेव्हा सर्व कुटुंबाचा भार पडतो व ती एका कंपनीत नोकरीला येते तेव्हा तिच्या मनातील इच्छा आकांक्षा जाणून घेऊन तिला मदत करणारी पहिली व्यक्ती म्हणजे विडल साळवी. काळ्या फ्रेमचा चष्मा लावून अगदी हिंदी चित्रपटात प्रेमळ बाप दाखवतात तसा दिसणारा साळवी रीटाला तिचं शिक्षण पूर्ण करून दुसऱ्या चांगल्या कंपनीत नोकरी लावण्याच्या कामी खूप मदत करतो. यातूनच त्यांचे प्रेमसंबंध जुळतात. पण या शरीरसंबंधांपर्यंत पोहोचलेल्या प्रेमाला सामाजिक प्रतिष्ठा देण्याचा विचार जेव्हा रीटा करते तेव्हा मात्र तो अगदी कर्तव्यदक्षतेचा आव आणून सरळ माघार घेतो. अशाप्रकारे समाजाच्या पारंपरिक नितीमूल्यांच्या जोखडात अडकलेला विवाहित असूनही व आपल्या सुखासाठी एका स्त्रीला बळी पाडणारा साळवी एक आधुनिक पुरुषप्रधान व वासनांध संस्कृतीचा प्रतिनिधी म्हणून या कादंबरीत येतो.

५. शॅक्स वेलिणकर :-

पाश्चात्य संस्कृतीचे आकर्षण असणारे एक व्यक्तिमत्व म्हणून रीटाचे वडील म्हणजेच शॅक्स वेलिणकर या कादंबरीत येतात. ते नलिनी या ब्राह्मण मुलीशी प्रेमविवाह करून मलबार हिलवर जाऊन राहतात व तेव्हापासून त्या संस्कृतीचे अनुकरण करू लागतात. फुल इंग्लिश ब्रेकफास्ट खाणाऱ्या शॅक्स वेलिणकरना शेक्सपियर, हॅम्लेटसारख्या इंग्लिश लेखकांबद्दलही गर्व होता. पैशाच्या अफरातफरीवरून कामावरून काढून टाकले असले तरी घरात आपलीच सत्ता चालावी

अशी त्यांची इच्छा होती. आपल्या अठरा वर्षांच्या मुलीच्या कमाईवर मजा मारणारे हे वडील त्या मुलीला प्रेमाचा एक शब्दही देत नाहीत. उलट तिची हेटाळणीच करतात. संगितानेही धारावीच्या झोपडपड्यांतील स्त्रियांसाठी केलेलं काम त्यांना गलिच्छ वाटतं. अशाप्रकारे शॅक्स वेलिणकर या व्यक्तीरेखेच्या माध्यमातून पाश्चात्य संस्कृतीच्या प्रभावामुळे सभोवतालच्या सगळ्या घटनांकडे Your bloody Indians म्हणून बघणारे, दुसऱ्याच्या जीवावर खावूनही घरावर आपलीच सत्ता गाजवू पाहणारे पुरुषप्रधान संस्कृतीचं एक वेगळं रूप आपल्यासमोर येतं.

६) नेली वेलिणकर :-

मुलांवर संस्कार करण्यापेक्षा स्वतःच्या सौंदर्यावरच जास्त प्रेम करणारी समाजाच्या इतर आईपेक्षा वेगळी अशी ही रीटाची मम्मी नलिनी वेलिणकर. कोकणस्थ ब्राह्मण असलेली ही नलिनी, शंकर वेलिणकर या देवदासी पुत्राबरोबर लग्न करते. आपला नवरा व आपलं सौंदर्य यापलिकडे ती कोणत्याही गोष्टीचा विचार करत नाही. लहान लहान मुलींना घरात मोलकरणीकडे टाकून फिरायला जाणे, पाट्यांना जाणे हेच तिचे जीवन होते. रीटा. संगीता या दोन मुली घर चालावं म्हणून कष्ट करत असूनही त्या दिसायला सुंदर नसल्यामुळे ती त्यांचा तिरस्कार करते. त्यांना एखादा आईच्या प्रेमाचा स्पर्श किंवा प्रेमाचा शब्दही न देता त्यांच्या प्रत्येक निर्णयाची हेटाळणीच करते. अशाप्रकारे आई या नात्याला न शोभणारी 'आई' नलिनी वेलिणकरच्या माध्यमातून चित्रित केली आहे.

अशा या मुख्य व्यक्तीरेखांबरोबरच स्वतःची उपजीविका चालविण्यासाठी स्वतःचे शील विकणारी व त्याच्या बळावर मोठ्या हुद्यावर पोचलेली इना आंटी, आपला फ्रान्सिस कधीतरी परत येईल या आशेवर आयुष्यभर त्याची वाट बघत बसणारी व शेवटी दारूच्या आधीन झालेली व्हिक्टोरिया, भावंडांना शिकविण्यासाठी

स्वतः कुमारिकेचं आयुष्य जगणारी मरिअम्मा, खिडकीत उभी राहून आयुष्यभर वेड्या नवऱ्याची वाट बघणारी मारिआ, इंजिनिअरची पदवी घेऊनही समाजकल्याण करत बसलेला एरिक, आपल्या नवऱ्याचे दुसऱ्या मुलीवर प्रेम आहे हे समजूनही शांत बसणारी सुशिला अशी अनेक दुय्यम पात्रेही या कादंबरीत रेखाटलेली दिसून येतात.

या कादंबरीमध्ये कादंबरीच्या आशयातील प्रत्येक पात्राची जीवनकहाणी पाहिली तर आपल्या सभोवती डोकावताना ही असंख्य पात्रं स्पष्ट किंवा धूसरपणे आपल्याला दिसू लागतात. त्यांचे आकृतिबंधही सर्वसामान्य आणि वास्तववादी अतूट नातं असलेलेच आहेत. हुशार, कुशल, परिस्थितीशी संघर्ष करत जगण्याची जिज्ञासा कायम ठेवणारी, बापाचं घर स्वतः अविवाहित राहून आपल्या कमाईवर चालवलेली परंतु, एका विवाहित पुरुषात अडकलेली बाई, सहानुभूतीचा कवडसा दाखवून आपल्या मोहपाशात अडकविणारा आणि त्याचा वापर करणारा भित्रा पुरुष, लंपक अधिकाऱ्याविरुद्ध बंड करून स्वतःची नोकरी गेली तरी बेहतर पण आपल्या मैत्रिणीला वाचवणारी संगीतासारखी स्त्री, तसेच इंजिनिअर होऊन परहितासाठी राजकारण व समाजकारणात स्वतःला होऊन परहितासाठी राजकारण व समाजकारणात स्वतःला गुंतवून ठेवणारा बंडखोर तरुण एरिक, ऐहिक सुखाची अपेक्षा करणारा आणि आपल्या करिअरसाठी अपेक्षा करणारा आणि आपल्या करिअरसाठी पत्नीकडे दुर्लक्ष करणारा सरस्वतीचा नवरा सुंदरम, हरवलेल्या प्रियकरासाठी आयुष्य झिजविणारी व्हिक्टोरिया, पुरुषांना हवं असलेलं सगळं काही गुपचूप देऊन स्वतःचं अस्तित्व पुसून आनंदात जगणारी इना आँटी आणि इतर पात्रे कायम आपल्या आजूबाजूला वावरत असतात, ओळखीपाळखीची असतात कदाचित त्यांच्यातला एखाद दुसरा अंश आपल्यातही असतो असे हे एक आगळीकतेचे विश्व घेऊन उभी राहणारी पात्रांच्या विविध वृत्ती प्रवृत्तींची कहाणी म्हणजे ही कादंबरी होय.

३.३ वातावरणनिर्मिती :-

कोणताही साहित्यिक आपल्या साहित्यकृतीतील घटनाप्रसंगांची परिणामकारकता वाढावी, ती घटना, तो प्रसंग अधिकच उठावदार व्हावा म्हणून त्या कथेत, कादंबरीत, नाटकात त्या घटनाप्रसंगांना अनुसरून वातावरण निर्माण करत असतो. त्यासाठी तो निवेदनपद्धती, संवाद, स्वगत अशा इतरही काही वाङ्मयीन घटकांचा वापर करत असतो. निसर्गाची वर्णने, निसर्गप्रतिमा, प्रतिकांचा वापर करून त्यातून तो आनंदी, दुःखी, शोकाकूल वातावरण निर्माण करतो. अशाप्रकारच्या वर्णनातून लेखिका शांता गोखले यांनीही वातावरणनिर्मिती केल्याचे जाणवते. उदा. 'माझ्या थकव्याचा जणू फायदा घेऊन साळवी माझ्यात शिरला. एक-एक करून त्यानं माझ्या शरीरातले सर्व अवयव गिळले. चवीनं नाही, कर्तव्य म्हणून आणि मला उन्हात वाळत टाकलं. माझ्या कोरड्या जिभेनं माझं संबंध तोंड भरलं होतं. बोलता येत नव्हतं हलले तर माझे हात-पाय, केस, दात गळून पडणार होते....' (रीटा वेलिणकर पृ. क्र. ३९)

यातून रीटाचे गुदमरलेपण, मनाची झालेली घुसमट उभी करण्याचा प्रयत्न लेखिकेने केला आहे.

'पावसाळ्यातील हिरवट-पिवळा संधिप्रकाश. अदभूत जहरी. तोच तो रीटाच्या गुंतवळाच्या स्वप्नातला प्रकाश. ह्या प्रकाशात एक खास निश्चितता असते. आकृतींच्या कडा अस्फूट करणारी. कृतीत स्थगिती आणणारी. गतीलाच गतिहीन करणारी. अशा प्रकाशात आपण असतो. त्याचठिकाणी श्वासही न घेता बसून राहतो. 'पुढं काय होणार' ची वाट पाहत.....' (रीटा वेलिणकर पृ. १०३) अशा वातावरणाने मनाची शोकाकूल अवस्था लेखिकेने दाखवून दिली आहे.

अशाप्रकारच्या अनेक निवेदनातून, संवादातून लेखिका शोकाकूल वातावरण निर्माण करून तो घटनाप्रसंग उठावदार बनविण्याचा प्रयत्न करतात.

३.४. संवाद :-

शांता गोखले यांच्या 'रीटा वेलिणकर' या कादंबरीमध्ये परिणामकारक असे संवाद झालेले आहेत. त्यांनी संवादामध्ये मराठी, इंग्रजी भाषेचा प्रामुख्याने वापर केलेला दिसून येतो. काहीवेळा संवादातून हिंदी भाषाही येताना दिसते. संवादातून मनातील विचारांची देवाणघेवाण कशी चालते ते वाचकाला दाखविण्याचा प्रयत्न त्यांनी या कादंबरीतील संवादातून केलेला दिसून येतो. संवादातून वाचकाला पात्राची भाषा तर समजतेच त्याचबरोबर आशयालाही गती मिळते.

उदा. "ये नया साडी है क्या?"

"हां तो तेरा क्या जाता है?"

"मेरा क्या जायेगा. पुछा तो क्या हुआ?"

"पेशंटने दिया क्या?"

"हां?"

"कौन?"

"वो तेरा नंबरवाला. पिछले महिना में मरेलाना?" उसके बीबीने अच्छा पेशंट बहुत अच्छा ! कभी कुछ तरास नही दिया" (रीटा वेलिणकर पृ. ७९)

असा हा हॉस्पिटलमधील दोन आयांमधील संवाद हॉस्पिटलमध्ये चाललेल्या सर्व घडामोडींची जाणीव करून देतो.

तर, "संगीता- त्या मुलीचं काय?"

"त्या मुलीचा सध्या तरी प्रश्न सुटलाय. एरिक्च्या ओळखीनं तिला दुसरी नोकरी लागलीसुद्धा".

“Thank God”

“Thank God) काय ? . त्या मुलीला नोकरी मिळाली म्हणून? ”

“अर्थात”

“आणि तिच्या जागी तशीच गरजू मुलगी घेतल्येय तिचं काय?”

“म्हणजे?”

“मग ? तुला काय वाटतं ? ही मुलगी जाईल, ती येईल, पण शर्माची योजना चालूच राहणार !

He's a man of systems!” (रीटा वेलिणकर पृ. क्र. ९९) या रीटा आणि संगीताच्या संवादातून स्त्रियांची मजबुरी लक्षात घेऊन नोकरीच्या ठिकाणी त्यांचा गैरफायदा कसा घेतला जातो हे लेखिकेने मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

३.५ भाषाशैली :-

कादंबरीतील बऱ्याच गोष्टी या भाषाशैलीवर अवलंबून असतात असे म्हटले तर वावगे होणार नाही. कादंबरीची भाषाशैली ही त्यातील घटनाप्रसंगाना व पात्रांना शोभेल अशीच असावी. भाषा जेवढी परिणामकारक असेल तेवढाच वाचकही त्यात गुंतून जातो. त्यामुळे भाषा जिवंत, साधी, सोपी व जिव्हाळ्याची असणे जास्त आवश्यक असते. या कादंबरीतील भाषा ही प्रमाणभाषा आहे. तसेच जवळ जवळ सर्व पात्रे मराठी बोलताना मध्ये मध्ये इंग्रजी शब्दांचा वापर करताना दिसतात. उदा. एकदा आपण प्रोफेशनल लाईफमध्ये एंटर केलं की, मदरटंग बोलण्याची प्रॅक्टीसच राहात नाही आणि एनी वे, इंग्लिश केवढी रिच भाषा आहे. क्लोकिअल इंग्लिश मराठीपेक्षा ईझी वाटते बोलायला (रीटा वेलिणकर पृ. १२) तर काही वेळेला tomorrow and tomorrow, creeps in this petty pace from day to day, to the last syllable of recorded time (रीटा वेलिणकर पृ. १९) अशी मोठीच्या मोठी

इंग्रजी वाक्येही येताना दिसतात. अशाप्रकारे ज्या पात्राला जी भाषा शोभेल तीच त्यांच्या तोंडून कादंबरीत येताना दिसते. त्यामुळे त्या पात्राचे संवाद आणखीनच परिणामकारक होऊन मनाला भिडतात.

३.५.१ स्पष्टवक्तेपणा :-

लेखिका शांता गोखले यांनी या कादंबरीत मानवी मनातील सर्व भाव-भावनांचे, विकारांचे चित्रण अधिकच सखोलपणे व उघडपणे केलेले आहे. मानवी विकारांविषयी, स्त्री-पुरुष संबंधाबद्दल लेखिका अधिकच उघडपणे कोणताही संकोच कसलाही आडपडदा न ठेवता लिहिताना दिसते. त्यामुळे काही ठिकाणी अश्लिलता आल्यासारखी वाटते. परंतु, स्पष्टपणे मांडल्यामुळे एखादी गोष्ट मनाला पटकन आणि परिणामकारकपणे भिडते. मात्र या गोष्टींचे प्रमाण अत्यल्प आहे.

उदा. "What a piece of work is woman!" काय शरीर होतं माझं ! मुलायम कातडी, गर्वांनं भरलेली छाती, ढुंगणाला मिस्किल खळ्या.....' (रीटा वेलिणकर पृ. क्र. ३७)

'स्वतंत्र बुद्धीची अविवाहित बाई म्हणजे कुणाबरोबरही झोपणारी बाई हे अनेक पुरुषांच्या (खास करून विवाहित पुरुषांच्या) मनातलं एक समीकरण असतं.' (रीटा वेलिणकर पृ. क्र. ४८)

'चक्क ढुंगणाला पाय लावून पळ काढलान त्यानं !' (रीटा वेलिणकर पृ. ४५)

यासारख्या वाक्यातून लेखिकेचा स्पष्टवक्तेपणा दिसून येतो. यावरून रेखा इनामदार साने यांचे 'रीटा वेलिणकर मधील रीटा-साळवी यांच्या लैंगिक संबंधाचे वर्णन लेखिका निर्लेपणाने करते (डॅडी-मम्मी यांच्या संभोगाचेही !) येथे स्त्री कोणालातरी सुख देत नाही. स्त्री-पुरुष संबंधाविषयीच्या वाङ्मयीन (?) संकेताना छेद देणारी ही वर्णने आहेत' ^३ हे मत बरोबरच आहे असे म्हणावे लागते.

३.५.२ स्वगतते :-

स्वगत म्हणजे स्वतःच स्वतःशी केलेला संवाद. एखादे पात्र जेव्हा स्वतःच स्वतःच्या मनाशी बोलते तेव्हा स्वगत होते. स्वगतातून त्या पात्राची मानसिकता, त्या पात्राच्या मनातील वैचारिक, मानसिक घालमेल, एखाद्या घटना-प्रसंगाचा त्याच्या मनावर झालेला परिणाम त्या पात्राच्या मनाचा संघर्ष इत्यादी समजण्यासाठी लेखक स्वगताचा वापर करत असतो. य कादंबरीची तर सुरुवातच स्वगताने झाली आहे.

उदा. 'आज दहावा दिवस, बाहेरच्या जगात दहा वेळा सूर्य उगवला आणि मावळला. दहावेळा माखिजानीची मोलकरीण माया डोळ्यांतील चिपडे पुसत, एक मोठी जांभई तोंडभर पसरून दुधाच्या रांगेत उभी राहिली.' (रीटा वेलिणकर पृ. क्र. १)

'व्हिक्टोरिया अशी रोज कशी रडत असे ? तिची गोष्ट शिळी होती, पण डोळ्यातलं पाणी रोज कसं ताजं ?, दुःखार्चं सवय होते ना ?. कायम गेलेल्या माणसाची देखील पोकळी हळूहळू भरून निघते. म्हणून तर आपण जगत राहतो. पण मनातल्या पोकळीचं वाळवंट झालं तर ?. गेलेल्या, अंतरलेल्या, मेलेल्या, कधी न येणाऱ्या माणसासाठी ही ओसाड पांढरी पोकळी जशीच्या तशी राहिली तर ?, संपलेल्या त्या एका नात्यानं आपले सर्व लाल-हिरवे रंग आपण गमावून बसलो तर ? (रीटा वेलिणकर पृ. क्र. ७२) अशा स्वगतातून पात्राच्या मनातील भावनिक अवस्था लेखिकेने वर्णन केली आहे.

३.५.३ इंग्रजी भाषेचा वापर :-

कादंबरीतील सर्वच पात्रे सुशिक्षित असून, चांगल्या मोठ्या हुद्यावर नोकरी करणारी असल्याने त्यांच्या तोंडी अनेकवेळा इंग्रजी भाषेतील शब्द येतात. उदा. ट्रॅजेडी (रीटा वेलिणकर पृ. क्र. १), सिस्टर (रीटा वेलिणकर पृ. क्र. १),

जॉली (रीटा वेलिणकर पृ. क्र. २) And what a cross ! (रीटा वेलिणकर पृ. क्र. ३), ट्रॉली (रीटा वेलिणकर पृ. २९) Serious (रीटश वेलिणकर पृ. क्र. ३०)

अशा प्रकारच्या अनेक शब्दांच्या बरोबरीनेच काही ठिकाणी इंग्रजी भाषेतून वाक्ये आणि संवादही येताना आढळतात. उदा. "Christianity is forgiveness., you are forgiven my child" (रीटा वेलिणकर पृ. क्र. ७) यासारखी वाक्ये तसेच "What news of our daughter ? "She is progressing." (रीटा वेलिणकर पृ. क्र. १२) असे साळवी व डॅडीमधील संवादही इंग्रजीतून येतात. त्यातील काही शब्दचे अर्थ सहज समजतात. तर काही संवादातील शब्दांचा अर्थ समजून घ्यायला कठीण जातो.

३.५.४ उपमा, प्रतिमांचा वापर :-

भाषेत सौंदर्य निर्माण व्हावे, भाषा अधिक परिणामकारक व्हावी, त्यातून वाचकाला आनंद मिळावा म्हणून लेखक आपल्या साहित्यकृतीत, अलंकार, वृत्ते, उपमा, प्रतिमा, प्रतीक इत्यादींचा वापर करीत असतो. या सर्व घटकांच्या साहाय्याने तो भाषा वाचनीय बनविण्याचा प्रयत्न करीत असतो. एखादी गोष्ट सरळपणे सांगण्यापेक्षा कधी-कधी तो वक्रोक्तिवर भर देतो. त्यातूनच भाषेचे सौंदर्य खुलते. 'रीटा वेलिणकर' या कादंबरीतही लेखिका शांता गोखले यांनी अशा उपमा, प्रतिमांचा वापर केला आहे. अशा उपमा, प्रतिमा अनेक ठिकाणी आलेल्या आहेत. त्यातून भाषेत एक प्रकारची लयबद्धता तर येतेच पण भाषा परिणामकारकही बनते. त्यामुळे एखाद्या पात्राच्या मनातील भावना पटकन आपल्याला भावते.

उदा. 'त्या दिवशी साळवीचं उत्तर ऐकलं आणि माझ्या आतड्यात एक भला मोठा स्क्रू-ड्रायव्हर घुसून आपल्याला आतून पिळतोय असं वाटलं.' (रीटा वेलिणकर पृ. क्र. ३८)

‘मला गटारातल्या उंदरासारखं जगायला भाग पाडलत.’ (रीटा वेलिणकर पृ. ४५)

‘हा चंद्रन म्हणजे आग्राचा पेठा आहे. नीरस पांढरा आणि माशा बसाव्यात इतका गोड.’ (रीटा वेलिणकर पृ. ३४)

‘उंदिर पाहून आनंदलेल्या मांजरासारखी ती रीटाच्या शब्दावर झडप घालते.’

अशा अनेक उपमा, प्रतिमांचा वापर करून शांता गोखले यांनी कादंबरी परिणामकारक बनविलेली दिसते.

४. समारोप

अशाप्रकारे सदर प्रकरणामध्ये शांता गोखले यांची ‘रीटा वेलिणकर’ व लीला श्रीवास्तव यांची ‘नग्न प्रश्न’ या दोन्ही कादंबऱ्यांची मांडणी कशी आहे, लेखिकांची कादंबरी लिहिण्याची हातोटी कशी आहे, त्यांनी भाषाशैली कोणती वापरली, व्यक्तिरेखा कशा साकारल्या आहेत अशा अनेक गोष्टींचा परामर्श घेण्यात आलेला आहे.

या दोन्ही कादंबऱ्यांमधून तृतीय पुरुषी निवेदन आलेले आहे. कादंबरीची नायिका इथे निवेदन करताना दिसते. छोट्या छोट्या प्रकरणामधून कथानक रचना केली असून, सूचक असा प्रारंभ व प्रभावी शेवट करून या कादंबऱ्या उत्कृष्ट पद्धतीने मांडलेल्या दिसतात. कादंबरीतील घटना-प्रसंगांना जिवंत करणारी किंवा त्या प्रसंगाला अनुसरून अशी पोषक वातावरणनिर्मिती घटना घडण्याअगोदर निवेदनातून तर काही ठिकाणी निसर्गातील बदलातून वातावरणनिर्मिती केलेली दिसते. तसेच एखादा प्रसंग सहज डोळ्यासमोर येईल असे दिलखेचक संवाद, साधी-सोपी व सहज समजेल अशी भाषा, म्हणी-वाक्प्रचार, उपमा, शिव्या अशा घटकांनी सजलेल्या भाषाशैलीच्या वापरामुळे या कादंबऱ्या वैशिष्ट्यपूर्ण ठरल्या आहेत.

संदर्भसूचि

- १) डॉ. पांडुरंग भोसले
नामदेव ढसाळ आणि हाडकी
हाडवळाक पांडुरंग प्रकाशन, पंढरपूर,
पहिली आवृत्ती
पृ. क्र. ८७
- २) गंगाधर पाटील
'कथनमिमांसा'
'अनुष्ठुभ' सप्टेंबर-डिसेंबर
दिवाळी १९९१
पृ. क्र. ९७
- ३) रेखा इनामदार-साने
'गेल्या अर्धशतकातील स्त्री
कादंबरीकारांची कामगिरी'
'गेल्या अर्धशतकातील मराठी'
कादंबरी.
संपा. विलास खोले
लोकवाङ्मयगृह, मुंबई.
पृ. क्र. १३९.